
Etyczne i ekonomiczne aspekty programu agrarnego Henryka Kamińskiego

Autor: Zdzisław Szymański

Artykuł opublikowany w „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2008, vol. 11, nr 1, s. 77-86

Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie

Stable URL: http://www.annaesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2008/2008_01_szymanski_77_86.pdf

The Ethical and Economic Aspects of Henryk Kamiński's Agrarian Programme

Author: Zdzisław Szymański

Source: 'Annales. Ethics in Economic Life' 2008, vol. 11, nr 1, pp. 77-86

Published by Lodz Archdiocesan Press

Stable URL: http://www.annaesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2008/2008_01_szymanski_77_86.pdf

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2008

© Copyright by Zdzisław Szymański

Used under authorization. All rights reserved.

Zdzisław Szymański

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

e-mail: itrse@hektor.umcs.lublin.pl

<https://doi.org/10.18778/1899-2226.11.1.07>

Etyczne i ekonomiczne aspekty programu agrarnego Henryka Kamińskiego

1. Wprowadzenie. Własność jako podstawa ustroju rolnego

Głównym przedmiotem zainteresowań naukowych Henryka Kamińskiego (1813–1866), filozofa i ekonomisty, w szczytowym okresie jego życia i działalności, to znaczący w latach czterdziestych XIX w., były problemy przebudowy ustroju folwarczno-pańszczyźnianego w połączeniu z wciągnięciem chłopów, jako najliczniejszej warstwy narodu do walki zbrojnej o niepodległość. Te dwie grupy problemów stanowią trzon programu agrarnego Kamińskiego, zaprezentowanego w pracach opublikowanych w latach 1842–1845.

W programie agrarnym Kamińskiego można wyróżnić, trzy aspekty: teoretyczny, ekonomiczny i polityczny. Aspekt teoretyczny występuje w podstawowym dziele, czyli w „*Filozofii ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa*”. Ta dwutomowa praca wydana została bezimiennie w Poznaniu w latach 1843 i 1845. Aspekt ekonomiczny, czyli propozycje konkretnych rozwiązań, możliwych do realizacji w ówczesnej rzeczywistości historycznej, ukazany został przez Kamińskiego w artykułach zamieszczanych na łamach ówczesnych czasopism warszawskich. Polityczna strona programu agrarnego wyraźnie zdominowała zawartość treściową prac publicystycznych Kamińskiego, wydanych za granicą pod pseudonimem Filareta Prawdowskiego. Były to: „O prawdach żywotnych narodu polskiego” i „Katechizm demokratyczny”. Akcenty polityczne wystąpiły również, choć w formie zawołowanej, w artykułach wydanych w kraju.

Na programie agrarnym Kamińskiego silne piętno wycisnęło jego ujęcie kategorii własności stanowiącej oś rozważań we wszystkich pracach z lat czterdziestych. Własność Kamiński definiuje jako „...*stosunek człowieka do człowieka, nie zaś człowieka do rzeczy*”. Własność stanowi prawnie zagwarantowaną formę dysponowania wytworzonych w toku społecznego procesu produkcji dóbr. Od formy własności zależy stopień natężenia siły twórczej społeczeństwa, a tym samym wielkość wytworzonego pracą całego społeczeństwa „bogactwa powszechnego”. Nic też dziwnego, że pragnienie posiadania własności jest celem dążeń każdego człowieka¹.

Z samej konstrukcji człowieka, jego dwoistości duchowo-cieleśnej, niepowtarzalności cech indywidualnych i różnorodności potrzeb wynika, że niemożliwe jest istnienie własności kolektywnej. Dla Kamińskiego, zwolennika filozofii Hegla, taka forma własności by-

¹ H. Kamiński, *Filozofia ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa z dodaniem mniejszych pism filozoficznych*, PWN, Warszawa 1959, s. 72–77.

łaby zaprzeczeniem istoty człowieka jako bytu absolutu, obdarzonego władzą tworzenia, czyli zdolnością do kreacji. Własność, w znaczeniu własności prywatnej, ale nie opartej na systemie pracy najemnej, jest w pojęciu autora „Filozofii ekonomii materialnej...” „...następstwem koniecznym samoistnego indywidualnego bytu człowieka, i chyba tylko z nim razem ustąpić i zginąć może...”².

Własność prywatna, zgodnie z tradycją wywodzącą się od Arystotelesa, uznana została przez Kamińskiego za instytucję prawa naturalnego. Jest ona przejawem realizacji wolności człowieka, gwarancją zachowania jego indywidualum w łonie społeczności ludzkiej; w doskonaleniu jej form przejawia się „wszelki postęp społeczny”³.

W interpretacji Kamińskiego, pozostającego w orbicie zainteresowania nie tylko myśli Hegla, lecz również Saint-Simona, własność jest kategorią historyczną. Rozwój społeczeństwa powoduje obumieranie jednych form własności i tworzenie się nowych, bardziej sprawiedliwych, a zarazem odpowiadających osiągniętemu, wyższemu potencjałowi produkcyjnemu. Kamiński negatywnie ocenia wszystkie dotychczasowe systemy społeczne, zarówno ustrój niewolniczy występujący „w przedchrześcijańskiej i wschodniej niewoli”, jak i stosunki oparte na poddaństwie chłopów i ustroju pańszczyźnianym. Równie krytycznie wypowiada się o istniejącym współcześnie w krajach Europy Zachodniej systemie pracy najemnej, w którym co prawda robotnik jest wolny osobiście, ale jako pozbawiony własnego warsztatu pracy, stał się obiektem wyzysku właścicieli kapitału⁴.

Idealem ustroju społecznego Kamińskiego jest społeczeństwo drobnych producentów, w którym pracownik jest jednocześnie właścicielem warsztatu pracy. Warunkiem jego zaistnienia byłaby taka sytuacja: „Gdyby żaden człowiek nie potrzebował używać cudzych narzędzi, na odwrót także żaden człowiek nie mógłby mieć żadnego dochodu z kapitału, który by jemu samemu za narzędzie do pracy nie służył, posiadanie zaś kapitału nikogo by nie uwalniało od obowiązku pracy”⁵. Ustrój taki gwarantuje możliwości wzrostu potencjału wytwórczego społeczeństwa, a równocześnie czyni zadość wymaganiom zasad sprawiedliwości społecznej, realizuje więc zarówno cele ekonomiczne jak i etyczne.

2. Ekonomiczne i społeczne walory drobnej własności w rolnictwie

Problem upowszechnienia drobnej własności stał się jądrem programu agrarnego Henryka Kamińskiego. Wszystkie postulowane przez niego na łamach czasopism warszawskich propozycje konkretnych rozwiązań nabrzmiałych podówczas społecznych i ekonomicznych zagadnień wsi pańszczyźnianej zmierzały pośrednio bądź bezpośrednio poprzez oczyszczenie, czy nawet nadanie chłopom na własność ziemi przy zachowaniu powinności feudalnych, do umocnienia tego typu własności.

² Tamże, s. 90–91. Akcentowanie przez Kamińskiego konieczności istnienia własności indywidualnej było wynikiem jego dwójakiego ujmowania społeczeństwa. W pierwszym ujęciu – holistycznym – społeczeństwo widziane jest jako całość rządząca się swoistymi prawami, jako organizm produkcyjno-społeczny. Drugie ujęcie, które przeważa, to atomistyczne ujęcie społeczeństwa. O dominacji atomistycznej koncepcji społeczeństwa świadczą dostrzeganie w interesie osobistym siły napędowej rozwoju całego społeczeństwa, przywiązywanie wielkiej wagi do utrzymania własności prywatnej, indywidualnej, czy wreszcie występowanie elementów personalizmu.

³ Tamże.

⁴ Tamże, s. 77–79 i 100.

⁵ Tamże, s. 278.

Zalety bądź wady określonego typu własności rolnej rozpatruje Kamiński zarówno przez pryzmat możliwości wzrostu produkcji, jak i wpływu na relacje międzyludzkie i poziom świadomości społecznej chłopów. Oto, co pisze na ten temat w artykule „O małej własności ziemskiej” gdzie obok ekonomicznych wyraźnie dochodzą do głosu społeczne i etyczne aspekty jego programu agrarnego. „*Inaczej myśli, inaczej czuje lud zamożny i dostatni samodzielnie materialnego bytu używający, niżli nędzą przyciśnięty*”. Zanikają wówczas różnego typu konflikty, nawiązuje się współpraca między ludźmi, dowartościowaniu ulega godność każdego człowieka⁶.

Drobna własność, jeśli zastępuje wielką, prowadzi do wielorakich, pozytywnych następstw. Co prawda nie można wówczas stosować w uprawie i sprężeniu plonów na wielką skalę mechanizacji, niedogodności te są jednak z nadwyżką kompensowane przez interes własny właściciela, niewymagającego dozoru w trakcie wykonywanej pracy. Rozdrobnienie własności rolnej powoduje też jako skutek wzrost wartości ziemi. W Polsce gdzie są jeszcze duże obszary wolnych ziem, chłopci winni nabywać ziemię na własność, na przykład za zarobione pieniądze. Jeśli tego nie czynią – konkluduje Kamiński – to przyczyna tego zjawiska tkwi w istniejących wciąż stosunkach pańszczyźnianych. Pańszczyzna utrzymuje chłopca w ciemnocie, z kolei ciemnota utrwala system pańszczyźniany. Występuje tu więc błędne koło, którego chłop nie jest w stanie sam rozerwać⁷.

W przedstawionych obserwacjach Kamińskiego doszukać się można elementów nie sprecyzowanej przez niego zasady „kumulatywnej i okrężnej przyczynowości” występującej we współczesnych teoriach rozwoju krajów zacofanych gospodarczo. Koncepcja taka, którą można lapidarnie ująć w stwierdzeniu: „*kraj jest biedny, ponieważ jest biedny*”, ukazana już przez indyjskiego ekonomistę Ragnara Nurkse, została w pełni rozwinięta przez Szweda Gunnara Myrdala w pracy „Teoria ekonomii a kraje gospodarczo nierozwinięte”⁸.

W upowszechnianiu drobnej własności widzi Kamiński także możliwość wzrostu świadomości narodowej chłopów. Oto co pisze na ten temat w formie zawołanej dla zmylenia czujności cenzury: „*Rozdrobnienie gruntu nadaje Ludowi przywiązanie do własnej zagrody i ziemi, i tym sposobem, wykształca jego uczucia ku rodzinie i ku całej społeczności, bo dopiero w małej własności leży urzeczywistnienie wszystkiego tego, co można dla jego dobra przedsięwziąć*”⁹.

Za drugi pozytywny aspekt ilościowego wzrostu samodzielnych gospodarstw rodzinnych, bo do takiej formy własności odnosi się kryptonazwa „mała własność”, uważa Kamiński możliwość awansu cywilizacyjnego ziem polskich. Ten fragment artykułu „O małej własności ziemskiej” przypomina późniejszą ekonomiczną i socjologiczno-kulturową analizę stanu zacofania ziem polskich przedstawioną na kartach „*Szkoły polskiej gospodarstwa społecznego*” Józefa Supińskiego. Kamiński pisze więc, że „mała własność” nadaje krajowi zupełnie inne oblicze, „fizjonomię” – jak to określa. Zamiast nędznych, pozbawio-

⁶ H. Kamiński, *O małej własności ziemskiej*, „Przegląd Naukowy” 1844, nr 7, t. I, s. 219. W przytoczonej wypowiedzi doszukać się można echa doktryny saintsimonistycznej idealizującej obraz przyszłego zreformowanego społeczeństwa. Doktryna Saint-Simona, Wykłady A. Bazarda i B.P. Enfantina, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 237–238.

⁷ H. Kamiński, *O małej własności...*, s. 220–222.

⁸ R. Nurkse, *Problemy tworzenia kapitału w krajach gospodarczo słabo rozwiniętych*, PWN, Warszawa 1962, s. 26. G. Myrdal, *Teoria ekonomii a kraje gospodarczo nierozwinięte*, Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa 1958, s. 30–33. Na tle koncepcji Nurksego i Myrdala obserwacje Kamińskiego można sprowadzić do konkluzji: chłop jest ciemny, ponieważ jest ciemny.

⁹ H. Kamiński, *O małej własności...*, s. 223.

nych własności proletariuszów, zawistnym okiem spoglądających na zamożnych mieszkańców, lub też biernie z poczuciem rezygnacji, znoszących cierpliwie brzemię niedostatku, widać tam zamożnych chłopów, „Lud dostatni”, doceniający wagę oświaty i czyniący wyrażne postępy w tej dziedzinie, jak i w znajomości spraw dotyczących okolicy i kraju¹⁰.

3. Etyczne i ekonomiczne aspekty krytyki ustroju pańszczyźnianego

Władysław Grabski w swej monografii „Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r.” podkreśla, że Henryk Kamiński jako pierwszy spośród przedstawicieli ziemiaństwa Królestwa Polskiego w latach czterdziestych XIX w. upomniał się o los włościan w interesie dobra kraju i poczucia sprawiedliwości. Swym artykułem „Uwagi nad stanem włościan i produkcji krajowej” zamieszczonym w „Bibliotece Warszawskiej” w 1842 r. rozpoczął dyskusję nad potrzebą i korzyściami wynikającymi z oczynszowania chłopów¹¹.

Swoje uwagi o obopólnych korzyściach płynących z oczynszowania Kamiński poprzedził krytyką podstawowych wad systemu pańszczyźnianego. System ten – jego zdaniem – prowadzi do nieefektywnego wykorzystania pracy. Chłop odrabiający pańszczyzną pracuje bowiem niedbale „*byle tylko dzień zeszedł*”, nie zależy mu na pośpiechu i dokładności wykonywanej pracy. Jednocześnie w zamian za gwarancje wypełnienia obowiązku pańszczyźnianego i dyspozycyjność dwór stara się zapewnić chłopu podstawowe potrzeby, zwłaszcza w przypadkach losowych. Tego typu pomoc udzielana przez dwór demoralizuje chłopą, zachęca do próżniactwa, oducza przeczności i racjonalnego gospodarowania. Ustrój pańszczyźniany jest też przyczyną rozpowszechnienia się wśród chłopów plagi pijactwa¹². Ustrój ten jest więc niewydolny ekonomicznie, nie posiada też legitymacji moralnej, etycznej.

Kamiński polemizuje z wypowiedziami przedstawicieli ziemiaństwa sugerującymi konieczność uprzedniego oświecenia chłopów poprzez upowszechnienie szkół ludowych, zanim będzie można pomyśleć o „zmianie ich bytu”. Jego zdaniem droga do oświecenia chłopą prowadzi „...*przez usunięcie dzisiejszych stosunków...*”, to znaczy pańszczyzny, które są przeszkodą w wyrobieniu wśród ludności chłopskiej nawyków do rzetelnej pracy i dążenia do zapoznania się z zasadami nowoczesnego rolnictwa. Obserwacje wskazują – pisze Kamiński – „*że ślepe naśladownictwo obcego wykształconego gospodarstwa, rzadko kiedy wydaje pożądane owoce*”. Dopóki więc ostateczny wykonawca – robotnik

¹⁰ Tamże, s. 224.

¹¹ W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r.*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1904, t. I, s. 106.

¹² H. Kamiński, *Uwagi nad stanem włościan i produkcji krajowej*, „Biblioteka Warszawska” 1842, t. III, s. 3–6. H. Kamiński, *Przegląd rozpraw o oczynszowaniu zamieszczonych w Gazecie Handlowej i Przemysłowej*, „Przegląd Naukowy”, Warszawa 1843, t. I, nr 8, s. 319–323. Na konsekwencje jakie pociągała konieczność wsparcia chłopą przez dwór, zwłaszcza w latach nieurodzaju, wskazuje Witold Kula w swej *Teorii ekonomicznej ustroju feudalnego*. Pisze, że w wypadku roku „złego”, czyli nieurodzaju, musiała powstać tendencja do przerzucania strat na dwór. Chłop mógł więc w przypadku nieurodzaju utrzymać konsumpcję własną na dotychczasowym poziomie kosztem gorszego wyżywienia bydła, w którego utrzymanie bardziej folwark niż on był zainteresowany. Pańszczyzna była więc dla dworu robocizną darmową pod warunkiem, że chłop utrzymywał się na poziomie zapewniającym zdolność jej wykonywania. W grę wchodziła tu nie tylko chłopska siła fizyczna, ale i chłopskie narzędzia i chłopski sprzężaj. W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1983, s. 77–79.

pracujący na niwie pańskiej nie będzie miał bodźca do rzetelnej pracy, dopóty nie sposób myśleć o wprowadzeniu „obcych ulepszeń”¹³.

Znacznie ostrzej krytykuje Kamiński system pańszczyźniany w dalszych artykułach tym razem publikowanych na łamach bardziej radykalnego niż „Biblioteka Warszawska” „Przeglądu Naukowego”. W ocenie negatywnych stron tegoż ustroju na plan pierwszy wysuwają się przy tym akcenty etyczne.

Moralny wydzwitek miało określenie przez Kamińskiego pańszczyzny jako lichwy od ziemi. Pisze on, że ziemianin, właściciel folwarku, zapewne wstydziłby się udzielać pożyczek na lichwiarskich warunkach (aczkolwiek z konieczności niekiedy sam zaciąga kredyt lichwiarski), co nie przeszkadza mu odbierać codziennie wynagrodzenia za ziemię od biednego chłopca, równie wygórowanego jak zwyczajna lichwa. Ta „lichwa od ziemi” w aspekcie moralnym zasługuje na znacznie większe potępienie aniżeli tradycyjna lichwa. Pobierana jest bowiem od warstwy najuboższej, od tych „którzy na litość i wszelkie wsparcie zaślugaćby powinni” przez przedstawicieli tej klasy społecznej która z uwagi na swe urodzenie i posiadany majątek, a także tradycje szczyć się powinna swym wykształceniem, wrażliwością moralną i humanitaryzmem¹⁴.

Za niemoralne postępowanie właścicieli folwarków Kamiński uważa egzekwowanie innych poza pańszczyzną powinności, to jest darmość i najmów przymusowych, tych ostatnich za cenę niższą od sprawiedliwego wynagrodzenia¹⁵.

Kamiński wyszydza też krytykowaną już uprzednio opiekę dworu nad chłopem. Widzi w niej pragnienie utrzymania ofiary tej lichwy w swej dłoni. Zaznacza, że dla poprawy bytu chłopca nie jest konieczna pomoc ekonomiczna dworu, wystarczy bowiem „opieka moralna”. Przez pojęcie to rozumie on akceptację szlachty dla jego projektu stworzenia warunków, by mogła zaistnieć rzeczywista konkurencja między gospodarką pańszczyźnianą a określonym typem gospodarki czynszowej. Pierwszym krokiem na drodze upowszechniania tego eksperymentu byłoby oczynszowanie małej grupy chłopów, którzy służyliby za wzorzec nowych form gospodarowania. W dalszej kolejności przewidywał oddawanie w uprawę ziemi w zamian za płacony czynsz każdemu, kto zwróciłby się z taką prośbą, z jednoczesnym udzieleniem pożyczki pieniężnej na zagospodarowanie. W konkluzji artykułu Kamiński stwierdza, że oczynszowanie przyniosłoby rolnictwu polskiemu korzyści analogiczne do tych, jakie inne kraje czerpią z upowszechniania drobnej własności¹⁶.

Nowe elementy do dyskusji na temat kwestii włościańskiej, toczącej się w pierwszej połowie lat czterdziestych XIX w. na łamach periodyków i warszawskiej prasy codziennej, wnosi artykuł Kamińskiego „Obraz porównawczy pauperyzmu”. Kamiński przeprowadza w nim analizę przyczyn pauperyzacji najszerzych warstw ludności w krajach Europy Zachodniej i w Polsce. Pisze, że o ile nędza robotników fabrycznych w Anglii i we Francji „...jest ciężką chorobą całego organizmu społecznego”, nie dającą się wyleczyć przy pomocy znanych dotychczas sposobów, to Polsce nędza chłopów jest „wbrew naturze rzeczy”, „sztuczna”. Jej likwidacja jest możliwa bez uciekania się do jakichś ryzykownych przed-

¹³ H. Kamiński, *Uwagi nad stanem włościan i produkcji krajowej*, „Biblioteka Warszawska”, 1842, t. III, s. 9–10. H. Kamiński, *Myślące stanowisko kształcenia i postępu rolnictwa krajowego*. „Przegląd Naukowy”, Warszawa 1843, t. I, nr 7, s. 278–280.

¹⁴ H. Kamiński, *Uwagi nad stanem włościan i produkcji krajowej*, „Przegląd Naukowy”, Warszawa 1843, t. III, nr 22, s. 43.

¹⁵ Tamże, s. 43 i 49.

¹⁶ Tamże, s. 52–55, 57–59.

sięwzięć¹⁷. Za skuteczny środek poprawy bytu chłopów i wydzwignięcia ich ze stanu ubóstwa uważa Kamiński nadanie im na własność ziemi.

4. Problem nadania na własność ziemi chłopom

Postulat przyznania chłopom ziemi na własność, przy zachowaniu w zmodyfikowanej postaci powinności feudalnych, wysunął Kamiński już w 1843 r. w artykule „*Urządzenie włościan prywatnych czyli ich oczynszowanie*”, zamieszczonym na łamach „Przeglądu Naukowego”¹⁸. W procesie radykalizacji programu Kamińskiego odnośnie kwestii agrarnej, prezentowanego na łamach czasopism warszawskich, stanowi on ogniwo pośrednie między publikacjami z lat 1842–1843, a artykułami z 1844 r., w których wyraźnie pobrzmiewa myśl o konieczności nadania na własność ziemi chłopom.

Kamiński proponuje, ażeby chłopom w każdej wsi otrzymali określoną proporcjonalnie część gruntów na własność, spłacając ich wartość dotychczasowym właścicielom, to znaczy posiadaczom folwarków pańszczyźnianych, listami kredytowymi zastawnymi 3-procentowymi. Procent ten chłopom winni płacić rządowi krajowemu, zaś skarbu publicznego zobowiązany będzie dopłacać jeden procent na amortyzację listów¹⁹.

W swych propozycjach Kamiński zakłada, że każdy chłop otrzyma grunt wraz z zabudowaniami gospodarczymi, likwidacji przy tym ulegnie zasada wspólnego korzystania z niektórych użytków rolnych. Areal gruntów gospodarstwa chłopskiego winien być ustalony z uwzględnieniem miejscowych warunków glebowych i z myślą o maksymalizacji produkcji rolnej. Dla przeprowadzenia na wyżej wymienionych zasadach realizacji uwłaszczenia chłopów winno być powołane Włościańskie Towarzystwo Kredytowe, na wzór założonego w Królestwie w 1825 r. Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Niepiśmienni na ogół chłopom powinni mieć wpływ na wybór zatrudnionych w tej instytucji urzędników. Kamiński przewidywał, że dokonanie tą drogą nabycie ziemi przez chłopów umożliwi ziemiaństwu spłatę kredytów zaciągniętych w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim, pozwoli też na intensyfikację produkcji folwarcznej, zakup inwentarza żywego i narzędzi rolniczych²⁰.

Kamiński wskazuje na pozytywne strony proponowanej przez niego reformy agrarnej. Pisze więc, że oparta na tego typu zasadach droga do uzyskania na własność ziemi przez chłopów w ciągu kilku lat podwoi jej wartość. Sama myśl bowiem, że użytkowana dotychczas ziemia stanie się własnością chłopów, w dwójnasób pomnoży jego zapobiegliwość i pracowitość. Połowa wartości listów zastawnych przeznaczona na rozwój rolnictwa

¹⁷ H. Kamiński, *Obraz porównawczy pauperyzmu*, w: H. Kamiński, *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 375.

¹⁸ Artykuł sygnowany był literą „N”. Na autorstwo tego artykułu przez Kamińskiego wskazuje Władysław Grabski. W. Grabski, *Historia...*, s. 107. Na autorstwo Kamińskiego wskazuje również użyty w zakończeniu artykułu termin „ekonomia polityczna” w znaczeniu, jakie przypisywał on w swym głównym dziele teoretycznym, a więc nauki, której przedmiot obejmuje problemy pozostające w sferze zainteresowań dzisiejszej socjologii, a w jakiejś mierze również politologii i prawa. H. Kamiński, *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 39–41.

¹⁹ H. Kamiński, *Urządzenie włościan prywatnych czyli ich oczynszowanie*. „Przegląd Naukowy” 1843, rok 2, t. III, nr 19, s. 100–101.

²⁰ Tamże, s. 101–103.

stałaby się jednocześnie impulsem ogromnego postępu w tej dziedzinie gospodarki. Nastąpiłoby również znaczące ożywienie w przemyśle i handlu²¹.

Zasady uwłaszczenia chłopów wysunięte przez Kamińskiego przypominały realizowaną od r. 1823 w Poznańskim pruską „regulację”, do czego w jakiejś mierze się przyznaje. Píše więc, że w posiadaniu chłopu winny znaleźć się jedynie grunty orne i łąki. Wspólne użytkowanie przez dwór i wieś lasów i pastwisk nie sprzyja racjonalnej gospodarce. Przy okazji uwłaszczenia winna nastąpić również komasacja gruntów chłopskich. Kamiński chciałby więc przy okazji transformacji stosunków własnościowych stworzyć jak najkorzystniejsze warunki dla rozwoju produkcji rolnej. Wskazuje, że chaotyczna, żywiolowa, nie koordynowana przez władze państwowe regulacja stosunków własnościowych w rolnictwie francuskim okresu rewolucji końca XVIII w. stała się przyczyną relatywnie niskiego poziomu gospodarki rolnej w tym kraju. Proponuje aby koszty przestawienia budynków chłopskich pokrywał dwór, chłopci partycypowaliby w nich płacąc odpowiednio wyższą cenę za ziemię, bądź świadcząc robocizną²².

Celem zachęcenia ziemian do akceptacji swego projektu „urządzenia włościan prywatnych” Kamiński przewidywał utrzymanie przez kilka lat obowiązkowego najmu chłopów do pracy na folwarku pańskim. Miało to umożliwić ziemiaństwu przestawienie się na system pracy najemnej, chłopów zaś nauczyć „zarabiać za pieniądze”. Prawo do wykupu gruntów na własność przysługiwać winno tylko tym chłopom, którzy wykazali się już umiejętnością gospodarowania i posiadają odpowiedni zasób wartości materialnych. Projekt Kamińskiego przewidywał zarazem zbiorową odpowiedzialność gromady wiejskiej za wywiązywanie się poszczególnych jej członków z zobowiązań dłużniczych²³.

Tytuł omówionego wyżej artykułu wskazuje, że Kamiński przewidywał, iż uzyskanie drogą odszkodowania pieniężnego ziemi na własność nie uwolni chłopów od konieczności płacenia czynszu na rzecz dotychczasowych właścicieli wsi. Myśl tą bardziej precyzyjnie przedstawił Kamiński w artykule „O oczynszowaniu włościan” zamieszczonym rok później w „Przeglądzie Naukowym”. Publikacja ta, jak zaznaczył autor na początku artykułu, była poniekąd jego reakcją na polemikę, jaka wywołały wcześniejsze pisma omawiające zagadnienie oczynszowania chłopów.

Kamiński żąda więc, by w ślad za oczynszowaniem nastąpiło nadanie chłopom na własność ziemi. Każde bowiem oczynszowanie „...któreby praw włościan do ziemi nie uświęciło na zawsze, nie będzie nigdy gruntowną poprawą i pozostawi rzeczy prawie na tym samym stopniu”. Tylko wieczyste prawo do ziemi wyzwoli u chłopów inicjatywę gospodarczą, uczyni jego pracę „skuteczną”²⁴.

Uzyskanie przez chłopów prawa do ziemi nie powinno być okupione nadmiernym obciążeniem spłatami pieniężnymi, przekraczającymi jego możliwości finansowe. Winny być również zlikwidowane wszelkie inne powinności feudalne poza czynszem wieczysto-dzierżawnym. Za obopólną zgodą czynsz pieniężny mógłby być okresowo zastąpiony świadczeniami np. w robociznie lub w naturze. W zamian za zgodę na nabycie przez chłopów

²¹ Tamże, s. 104–105.

²² Tamże, s. 105–106. Na zacołanie rolnictwa francuskiego do lat czterdziestych XIX w. w stosunku do rolnictwa Anglii a nawet Niemiec wskazuje się w opracowaniach naukowych z zakresu historii gospodarczej. Por. J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza Średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 436–437.

²³ H. Kamiński, *Urządzenie włościan prywatnych...*, s. 106–107.

²⁴ Tamże, s. 177–178.

prawa własności ziemi i sprowadzenie jego powinności wyłącznie do czynszu dwór zostałby uwolniony od uciążliwych form pomocy dla rodziny chłopskiej w postaci zapomóg, pożyczek czy wznoszenia budynków gospodarczych w przypadku pożaru, czy klęski nieurodzaju²⁵.

Spośród wielu innych motywów, którymi kierował się Kamiński wysuwając postulat nabycia przez chłopów prawa do ziemi, być może jednym z głównych była chęć przeciwdziałania nasilającym się po upadku powstania listopadowego, zwłaszcza w zachodniej części Królestwa, rugom chłopskim. Posiadanie na własność ziemi wzmacniało pozycję chłopów w jego relacjach z dworem, i to nawet w warunkach zachowania określonych świadczeń feudalnych²⁶.

W przekonaniu Kamińskiego umożliwienie chłopom nabycia prawa własności uprawianej ziemi wyzwolić w nich miało twórczą działalność na polu gospodarki, o czym pisał w artykule „O małej własności ziemskiej” opublikowanym w następnym numerze „Przeгляdu Naukowego”. Wolno również sądzić, iż akceptacja przez szlachtę prawa stopniowego wykupu ziemi przez chłopów miała uczynić bardziej realną jej zgodę na bezwarunkowe i natychmiastowe ich uwłaszczenie w momencie wybuchu ogólnonarodowego powstania.

Zagadnienie to stało się też przedmiotem rozważań Kamińskiego w jego wymienionych już wyżej pracach poświęconych problematyce zespolenia ogólnonarodowego powstania z uwłaszczeniem chłopów. W „Prawdach żywotnych narodu polskiego” Kamiński wyraźnie akcentuje, że w momencie wybuchu powstania uwłaszczenie chłopów winno być powszechne i niezwłoczne. Nie może być przy tym aktem pojedynczych właścicieli, lecz winno być ogłoszone jako ustawa powszechna. Musi być uwłaszczeniem radykalnym, nie zawierającym jakichkolwiek kompromisów sprowadzających się do zmniejszenia ciężarów feudalnych. Chłopom bezrolnym rząd powstańczy winien przyrzec zaopatrzenie w ziemię²⁷.

Zapowiedź nadania w wyzwolonej Polsce ziemi chłopom bezrolnym, co prawda ogólnikowo wspomniana w „Prawdach żywotnych...”, i stałe podkreślanie wyższości własności drobnej, rodzinnej, nad wielką własnością ziemską, pozwalają przypuszczać, że Kamiński liczył się z koniecznością okrojenia w przyszłości szlacheckiego stanu posiadania. Nie chcąc jednak zrażać sobie szlachty – przewidywanego wodza powstania, ze względów taktycznych nie pisał o tym w swoich pracach adresowanych przede wszystkim do ziemiaństwa²⁸.

²⁵ Tamże, s. 182–183.

²⁶ Przytoczone wyżej intencje Kamińskiego legły również u podstaw poczynań monarchii austriackiej w okresie reform józeffińskich (lata osiemdziesiąte XVIII w.). W miarę zwiększającej się ingerencji państwa w stosunki poddańcze Galicji cesarz Józef II zaczął troszczyć się również o utrwalenie i wzmocnienie chłopskich praw posiadania, zakazując surowo dziedzicom wszelkich „rugów” oraz popierając „wykupowanie się” chłopów na „dziedziczną własność” gruntową. *Historia chłopów polskich*, t. II Okres zaborów, pod red. S. Inglota, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1972, s. 188–189.

²⁷ H. Kamiński, *O prawdach żywotnych narodu polskiego*, J. N. Młodecki, Bruksela 1844, s. 72–74.

²⁸ Program agrarny Kamińskiego, zawarty w jego pracach opublikowanych za granicą, był bardzo zbliżony do programu rewolucji krakowskiej z r. 1846. Manifest Rządu Narodowego z 22 lutego 1846 r., „Dziennik Rządowy Rzeczypospolitej Polski”, nr 1, Kraków 26 luty 1846 r., [w:] *Rewolucja polska 1846 roku, Wybór źródeł*, opracował S. Kieniewicz, Ossolineum, Wrocław 1950, s. 121.

5. Ekonomiczne i etyczne walory ustroju sprawiedliwości społecznej – ustroju drobnych producentów rolnych

Program agrarny Henryka Kamińskiego znajduje również swoje odzwierciedlenie w jego wizji ustroju sprawiedliwości społecznej, będącego *de facto* modelem ustroju drobnych producentów rolnych. Kamiński określa ten ustrój jako stosunki oparte na „dobrej woli”, rozumiejąc przez to określenie gospodarkę towarową, w której regulatorem wielkości i struktury produkcji jest mechanizm wolnej konkurencji²⁹. Zamiennie ten typ ustroju społecznego definiuje mianem „społeczeństwa opartego na interesie wzajemnym”, czy też stosunkami społecznymi które realizują „jedność pomiędzy ludźmi”. To ostatnie określenie sugeruje, że na tym etapie rozwoju społeczeństwa dalszy postęp społeczny winien dokonywać się bez konfliktów o podłożu klasowym.

W „społeczeństwie opartym na interesie wzajemnym” podstawą podziału bogactwa narodowego będzie zasada „stosownie do zasług”, czyli według ilości i jakości pracy. Stąd stan zamożności każdego człowieka – członka tejże społeczności zależeć będzie wprost proporcjonalnie od wykonywania obowiązku pracy. W społeczności tej panować więc będzie na co dzień etyka indywidualistyczno-egoistyczna. Kamiński zakłada, że społeczność ta nie pozostanie jednak obojętna na los ludzi niezdolnych do pracy, ze względu na wiek czy stan zdrowia. Tym niemniej w swej wizji sprawiedliwego ustroju społecznego nie przewiduje on powołania instytucjonalnych form pomocy społecznej, odwołując się do „szlachetniejszych uczuć” czynnych zawodowo obywateli³⁰.

Ekonomiczne i etyczne walory ustroju drobnych producentów rolnych wpływają również z faktu, że system ten zakłada likwidację wyzysku jednych ludzi przez drugich. W ustroju tym dochód z kapitału, który otrzymuje jego właściciel, jest „*szlachetnym wynagrodzeniem za pracę poświęconą tworzeniu kapitałów*”, albowiem z natury tego systemu wynika „współbieganie (tzn. konkurencja – przyp. Z.Sz.) do tworzenia kapitału”³¹. Nie występuje więc w tym ustroju zjawisko oddzielenia własności kapitału od pracy bieżąco wykonywanej.

Etyczne i ekonomiczne walory systemu drobnej własności przejawiać się również miały w zagwarantowaniu każdemu człowiekowi prawa do oświaty i nauki. „Wylączność oświaty” – pisze Kamiński – czyli ograniczenie możliwości kształcenia się do nielicznych, wyżej postawionych w hierarchii społecznej grup ludności, pozbawia całe społeczeństwo efektów wzrostu wydajności pracy, której stymulatorem jest powszechne nauczanie, i jest zaprzeczeniem samej zasady podziału dochodu narodowego „stosownie do zasług”³².

Drobna własność w rolnictwie stać się miała, w pojęciu Kamińskiego, gwarantem poszanowania praw człowieka. W warunkach braku wykształconych instytucji demokratycznych, kiedy Europa Środkowo-Wschodnia znajdowała się pod panowaniem monarchii absolutnych, a w przodujących w postępie cywilizacyjnym krajach Europy Zachodniej: Anglii i Francji system wyborczy do organów władzy ustawodawczej oparty był na cenzusie ma-

²⁹ H. Kamiński, *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 211–213.

³⁰ Z. Szymański, *The System of Social Justice in the Vision of Henry Kamiński*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio H, vol. XX, 1986, s. 43.

³¹ H. Kamiński, *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 283.

³² Tamże, s. 291. Kamiński dostrzega określone ograniczenia natury przede wszystkim etycznej, ale także ekonomicznej „społeczeństwa opartego na interesie wzajemnym”. Stąd w ostatnim rozdziale *Filozofii ekonomii materialnej...* szkicuje obraz społeczeństwa, w którym motywem działalności ludzi byłaby „praca powołania”, czyli pobudki wyższej natury. Kamiński nie twierdził jednak, że taki ustrój byłby możliwy do wprowadzenia.

jątkowym, posiadanie własnego warsztatu pracy, czyli drobna własność, było jak się wydaje, w pojęciu Kamieńskiego, najskuteczniejszą rękojmą zachowania autonomii jednostki ludzkiej. W rozumowaniu Kamieńskiego dopatrzeć się więc można pewnych elementów personalizmu, co zbliża stanowisko polskiego filozofa i ekonomisty XIX w. do punktu widzenia prezentowanego w końcu XX w. przez Jana Pawła II.

The Ethical and Economic Aspects of Henryk Kamieński's Agrarian Programme

Summary

Henryk Kamieński (1813–1866), a philosopher, economist, and theorist of struggle for national independence, idealized petty ownership as the most appropriate form of ownership both in ethical and economic aspects. He analyzed the problem on three levels. In his proposals for a specific solution of the agrarian question, presented in the Warsaw periodicals, Kamieński supported the introduction of agricultural rent paid by peasants and the abolishment of serfdom. Calling serfdom a land usury had an ethical implication. In the protection of the manor over peasants Kamieński sees the desire of manor owners to hold the victims of this usury in their hands. Replacement of serfdom with an agricultural rent was for him the first step in granting landownership to peasants.

Kamieński emphasizes that petty ownership is conducive to production growth. He believes that the spread of it is an opportunity for peasants to heighten their national consciousness and a chance of civilized advancement of Polish territories. This line of thinking is clearly evident in his studies published abroad, devoted to the conception of combining a national uprising with granting freehold to peasants.

Kamieński also discusses the values of petty ownership in agriculture in his theoretical work *Filozofia ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa* [Philosophy of material economics of human society], in which he presents his vision of a system of social justice. For him, petty ownership is a guarantee of respect for human rights, the most effective safeguard of preserving the autonomy of human individual. In this reasoning we could see certain elements of personalism, which brings Kamieński's standpoint closer to that of Pope John Paul II.

Key words: *serfdom, agricultural rent, granting land freehold, petty ownership*